

MAGDALENA KOH (MAGDALENA KOCH)

Univerzitet 'Adam Mickjevič' u Poznaniu

Institut za slovenske studije

magdalena.jolanta.koch@gmail.com

 <https://orcid.org/0000-0002-3239-8872>

Kulturni transfer kao šansa za očuvanje sećanja na sarajevske Sefarde. Drame Laure Papo Bohorete (1891–1942)

**Cultural Transfer as a Chance for Saving a Memory on Sarajevo Sephardim
Dramas by Laura Papo Bohoreta (1891–1942)**

Sažetak: Tekst pokušava da u kontekstu teatrologije obrati pažnju na dramski opus prve sefardske dramaturškinje iz Sarajeva, Laure Papo. Njene drame su proizvod vremena u kojem su nastale i imaju više istorijsko i kulturološko značenje nego umetničku vrednost. Međutim, kontekst, u koji se u ovom članku stavljaju drame te autorke (jako popularne u jevrejskoj zajednici kraljevske Jugoslavije međuratnog doba, a posle Drugog svetskog rata nakon Holokausta skoro zaboravljene i marginalizovane), pokazuje mehanizme centrifugalne i centripetalne kulturne mobilnosti u okviru dramske i pozorišne aktivnosti, koje je Laura Papo primenjivala tokom svog stvaralaštva. Članak skreće pažnju na različite strategije kulturne mobilnosti koje vode čuvanju sećanja na njenu dramsku i pozorišnu tradiciju, a završava se otvorenim pitanjem šta dalje da se radi sa tim zanimljivim materijalom koji je hiberniran u jevrejsko-španskom (ladino) jeziku u obliku digitalizovanih rukopisa?

Ključne reči: kulturni transfer, Laura Papo Bohoreta, jevrejska sefardska drama/ pozorište, kultura pamćenja, centrifugalna i centripetalna kulturna i jezička mobilnost

Abstract: This text presents dramas of Laura Papo Bohoreta, a Sephardic woman author from Sarajevo. Although she was very popular in the interwar period in the Kingdom of Yugoslavia, after the World War II and Holocaust her works became almost completely forgotten. While discussing the context of the plays and performances, the paper focuses on the mechanisms of centrifugal as well as centripetal cultural mobility. The paper ends with an open question concerning the limits of cultural mobility and possibilities offered by such interesting material existing only in the manuscript form in the Ladino language.

Keywords: cultural transfer, Laura Papo Bohoreta, Sephardic Jewish drama/theatre, cultural memory, centrifugal and centripetal cultural and language mobility

Prva sefardska dramaturškinja: Laura Papo

U ovom tekstu želim da razmotrim problem kulturnog transfera i praktično značenje dinamike između slovenske (bosanske, srpske) i jevrejske mobilnosti na primeru dramske i pozorišne produkcije Laure Papo Bohorete. Ovom materijalu je dosad retko pristupano šire i detaljnije, a čak je i tada mahom rađeno u uskim okvirima judaistike, tačnije sefardskih studija¹. Nikada, međutim, nije bio predmet istraživanja među teatrolozima ni u teatrološkom kontekstu, iako – po mom mišljenju – pruža neobično važan uvid u pitanja kulturne mobilnosti.

Laura Papo Bohoreta bila je, naime, prva sefardska dramaturškinja², uz to i jedna od prvih obrazovanih sefardskih Jevrejki, pri tom vezana za Bosnu: intelektualka, spisateljica, sakupljačica folklora, feministkinja i društvena aktivistkinja, a pre svega čuvarka sećanja na vlastitu kulturu, najangažovanija za vreme Prvog svetskog rata i u međuratnom periodu. U kontekstu ove analize najvažnija je ipak činjenica da je Laura Papo autorka petnaestak dramskih tekstova, kao i da je, između dva rata, bila animatorka ladino amaterskog pozorišta „Matatja“ radničke omladine u Sarajevu, gde su njeni komadi izvođeni, neretko u njenoj režiji. No, još od Drugog svetskog rata, Bohoretini tekstovi ostaju zarobljeni u kapsuli ladino jezika, te su samim tim danas dostupni jedino stručnjacima-sefardolozima. Većinom neobjavljivi, hiberniraju otada isključivo u rukopisima. Njene se drame stoga – kako Jan Assmann to formuliše pozivajući se na Jana Vansinu – i dalje nalaze u „plutajućem jazu“ (*floating gap*)³ i u formi sklerocije. Ovo svojevrsno stanje

¹ U tom kontekstu sefardskih studija ili folklorne aktivnosti, pokazujući dublji kritički pristup, pisali su kao prvi i glavni istraživači: K. VIDAČKOVIĆ-PETROV: *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu: XVI–XX vek*. Sarajevo 1990 i M. NEZIROVIĆ: *Jevrejsko-špansko književnost*, Sarajevo 1992. Jako aktivni su i Eliezer Papo and Željko JOVANOVIĆ. Videti: E. PAPO: *Laura Papo-Bohoreta: Kommentierte Forschungsbibliographie zum literarischen Werk einer bosnischen Sefardin*. „Transversal: Zeitschrift für Jüdische Studien“ 2013, br. 2, str. 65–80; VIDETI: Ž. JOVANOVIĆ: *Endangered Judeo-Spanish Folk Material: Collection, Recreation and Recovery by Twentieth-Century Sephardic Authors from the Former Yugoslavia* (Doktorska disertacija na University of Cambridge, odbranjena 2015. godine; mentori disertacije: Dr. Louise Haywood and Prof. Alison Sinclair). Jovanović je u doktoratu posvetio celo poglavlje Lauri Papo Bohoreti, naročito stranice 10–85. Na tom mestu mnogo se zahvaljujem Autoru te disertacije na prosleđivanju teksta u pdf formatu.

² VIDETI: E. PAPO: *Entre la modernidad y la tradición, el feminismo y la patriarquía: Vida y obra de Laura Papo ‚Bohoreta‘ – primera dramaturga en lengua judeo-española*. „Neue Romania“ 2011, br. 40, str. 89–107.

³ J. VANSINA: *Oral Tradition as History*. Madison, 1985, s. 23. J. ASSMANN: *Pamięć kulturowa: Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Prev. A. KRYCZYŃSKA-PHAM. Warszawa 2008, str. 32.

uspavanosti omogućava, s jedne strane, opstanak elemenata vlastite kulture u nepovoljnim uslovima, dok s druge – kao uostalom u biologiji – ti oblici sklerocija mogu godinama da čekaju uspavani, čuvajući sposobnost za delovanje i povratak. Sačuvani rukopisi tako do danas predstavljaju „kapsulu spasa“, koja štiti sećanje od oksidacije. Upravo na njih i nastojim da skrenem ovde pažnju. Jer, delatnost Laure Papo između dva rata bila je vrlo dinamična, štaviše, spektakularna i, u kulturnom smislu, pokretačka. A kako je u današnje vreme bezmalo nepoznata, zapitala sam se šta bi to trebalo učiniti da njene drame ponovo uđu u kulturne tokove i ožive u sećanju na Sarajevo i bosansko pozorište, odnosno uvedu Bohoretino ime u tokove mišljenja o bosanskom pozorištu.

Dramsko stvaralaštvo Laure Papo Bohorete pruža nam mogućnost da govorimo o dva pravca kulturne mobilnosti u uzajamnim referentnim sistemima – **centrifugalnom** i **centripetalnom**, pokazujući kakve sve mogu biti uzajamne relacije i interakcije kultura na polju razmene i transfera. Važno je imati u vidu – prateći Stivena Grinblata (Stephen Greenblatt)⁴ – da je status elemenata kulture dinamičan, nepostojan, neretko i neizvestan. Njihove funkcije u različitim kulturnim kontekstima i istorijskim uslovima su nužno promenljive. Naročito je u tom smislu poučno iskustvo Holokausta, koje nas podseća na iznimnu opasnost od nepovratnog odlaska u zaborav, čak i od nestajanja⁵.

Drama je, budući da je aktivno oruđe proizvodnje slike i tekstualizacije određene kulture i društva, upravo kao i pozorište koje je faktor njene vizualizacije i performativnog dejstva, učesnik u diskurzivnom procesu konstruisanja veza u odnosu autora/autorki i glumaca/glumica, odnosno publike/recipienta, prema mestu i zajednici. Stoga predlažem da se na komade Laure Papo osvrnemo kroz prizmu njihove kulturne specifičnosti, to jest iz dve perspektive koje se međusobno dopunjuju: spoljne-ajderske i unutrašnje-insajderske.

⁴ S. GREENBLATT et al.: *Cultural Mobility. A Manifesto*. Cambridge 2010.

⁵ U kontekstu etnografske studije Laure Papo *Sefardska žena u Bosni* (1931/2005) i strategija spašavanja sefardske kulture od zaborava više i detaljnije sam pisala u tekstu: M. KOCH: *Lost–Regained–Revised: Laura Papo Bohoreta, Sephardic Women in Bosnia, and Transcultural Survival Strategies in Memory*. „Studia Judaica“ 2018, br. 1/41, str. 7–30. <http://www.ejournals.eu/SJ/2018/41> [pristup: 15.02.2020].

Lokalna kultura i pozorište

Pozorište uvek izrasta iz lokalne kulture. Na to obraća pažnju (prema Marvinu Karlsonu (Marvin Carlson)) poljska teatrološkinja Aleksandra Koman, koja piše da se

pozorište uvek nadovezuje na određenu kulturnu zajednicu: na njeno sećanje, tradiciju, istoriju, dijalekte i čitav prtljag njenog iskustva koje proističe iz življenja na određenom geografskom području. Pozorište pokazuje i problematizuje ne samo specifičnost datog društva, nego doprinosi formiranju jezički i kulturno homogene zajednice⁶.

[teatr zawsze odwołuje się do konkretnej wspólnoty: do jej pamięci, tradycji, historii, dialektu oraz całego bagażu wspólnotowych doświadczeń wynikającego z zamieszkiwania danego terytorium. Teatr nie tylko ukazuje i problematyzuje specyfikę danej społeczności, ale przyczynia się także do kształtowania wspólnoty jednorodnej językowo i kulturowo.]

I to izvrsno pokazuje način delovanja i mišljenja Laure Papo u odnosu na dramu, a pre svega na pozorište. Ona upravo koristi (čak i amatersko) jevrejsko pozorište „Matatja“ sa ciljem (pre)oblikovanja sistema kulturnih vrednosti sarajevske sefardske zajednice. S jedne, naime, strane, njena dramska, a pre svega upravo pozorišna aktivnost predstavlja primer umetnosti koja je snažno ukorenjena u lokalnom – utemeljena je na hermetičkom (ladino/jevrejsko-španskom) jeziku, (komunikacijskom i kulturnom) sećanju i istoriji (Sefarda), na senzibilitetu, lokalnom folkloru i potrebama konkretne zajednice, nastanjene na konkretnom području. S druge, pak, strane, predlažem da se zapitamo nad mogućnostima transfera (mobilnosti) sveta ovekovečenog u tekstu, a fizički gotovo već nepostojećeg, u druge i drugačije, ponajbolje lokalne i susedne zajednice, sa kojima je njegova kultura ulazila u interakcije te, naposletku, njegovog konfrontiranja sa novim, savremenim čitaocem. Upravo mislim na tu potrebu pažljive kohabitacije, formiranja kulturnog „lokalnog susedstva“ i građenja mostova (*bridging the gap*) između graničnih kultura koje – bez obzira na to što su različite – žive (živele su) jedna pored druge u zajedničkom kontekstu i geografskoj bliskosti, na koju je mislio Dra-

⁶ A. KOMAN: *Komedia dell'arte: między lokalnością a globalnością*. „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historicolitteraria” 2017, br. 17, str. 241. http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.ojs-doi-10_24917_20811853_17_21 [provereno: 14.02.2020].

gan Klaić, pišući sasvim nedavno priručnik međunarodne kulturne saradnje *Mobility of Imagination*⁷.

A pošto želim da predstavim ili barem obratim pažnju na dramsko stvaralaštvo sefardske jevrejske zajednice iz Sarajeva, dužna sam da podsetim i na činjenicu da je kulturna mobilnost – u onom Grinblatovskom višestrukom i višeslojnom smislu – neosporna kada je u pitanju jevrejska kultura. Mobilnost je čak upisana u kulturni kod ove etničke grupacije, kako u pozitivnom, tako i negativnom značenju te reči. Pozitivna su u tome svakojaka trgovačka i akademska putovanja (*peregrinatio academica*), a sa njima i intelektualno kruženje ideja i svojevrsna transkulturalnost⁸. Negativna je pak osobena sudbina prinudne mobilnosti Jevreja, koja je sa sobom nosila iznuđene migracije (što je najbolje ovekovučeno u toposu Lutajućeg Jevrejina/Ahaswerusa), proterivanja, pogrome, seobe usled ratova, te najzad Holokaust kao svirepi, masovni proces proterivanja ljudi i njihove kulture sa ovog sveta i zatiranja tragova geno- i tekstocida.

Laura Papo Bohoreta pripadala je grupaciji Sefarda, koji su se, nakon progonstva (koje je bilo neka vrsta ne samo geografske nego i kulturne mobilnosti onog istorijskog trenutka) sa Pirinejskog poluostrva 1492. godine, od XVI veka naovamo nastanjivali na Balkanskom poluostrvu (u Istanbulu, Solunu, ali i Skoplju, Bitolju, Dubrovniku, Zagrebu, Splitu, Sarajevu, Beogradu, Bukurešti, Sofiji). Sa jednog poluostrva na drugo preneli su svoje kulturno nasleđe, svoj jezik ladino (jevrejsko-španski), koji je pripadao romanskoj grupi, svoje običaje, koji su se vremenom mešali sa običajima lokalnog stanovništva. Pa ipak, u svom okruženju su uvek predstavljali etničku manjinu, silno izloženu procesima karakterističnim za dva suprotna modela odnosa: asimilaciji, odnosno izolaciji. Tako je njihova grupacija na Balkanu veoma dugo i duboko bila uronjena u stihiju multikulturalnosti okolnih, dominantnih kultura i urezana u mozaik jezika: najpre osmanske kulture (odnosno i turski jezik, od XVI do druge polovine XIX veka), a zatim i nemačke i mađarske u strukturama Habzburške monarhije (četiri decenije: od 1878–1918). Posle 1918. godine, to jest osnivanja zajedničke države Južnih Slovena – Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (preimenovane 1929. u Kraljevinu Jugoslaviju), dolazi pak do intenzivne dominacije slovenske stihije i bosanskog/srpskog/hrvatskog idioma (sve do 1941. – izbijanja drugog svetskog

⁷ D. KLAIĆ: *Mobility of Imagination. A companion guide to international cultural cooperation*. CEU, Budapest 2007. Poljsko izdanje: D. KLAIĆ: *Mobilność wyobraźni. Międzynarodowa współpraca kulturalna. Przewodnik*. Prev. Marcin TURSKI. Warszawa 2011.

⁸ Pisao je o tome Moshe Rosman: "Wherever they lived, Jews were a minority, usually a colonized one, whose identity depended on being defined apart from the majority while in truth **they were more a part of the society in which they lived than separate from it.**" [podvukla – M.K.]. M. ROSMAN: *How Jewish is Jewish History?*. Oxford 2007, str. 32.

rata u Jugoslaviji i Holokausta). Na te procese spoljnih, jezičkih uticaja navedezivalo se unutarnje negovanje vlastite kulture, a s njom i ladino jezika.

Laura Papo Bohoreta rodila se u Sarajevu, 1891. godine, kao Luna Levi. Pošto je bila najstarija kći u porodici, po jevrejskom običaju dobila je nadimak Bohoreta⁹. Od 1900. do 1908. živela je sa roditeljima, braćom i sestrama u Istambul, gde je na francuskom jeziku pohađala školu za Jevreje, Alliance Israélite Universelle. Da bi se što bolje prilagodili okruženju i što manje isticali svoje sefardsko poreklo, roditelji su joj tada promenili i ime: Luna je postala Laura¹⁰. Godine 1916. Laura Levi se udala za Danijela Papo i sve svoje tekstove je potpisivala muževljevim prezimenom, zato je Luna Levi u kulturi poznata kao Laura Papo (i to je neka crta identitetske fluidnosti i svojevrsna mobilnost). Godine 1928. provela je šest meseci u Parizu, usavršavajući svoje znanje francuskog u Alliance Francaise. Između dva rata uključila se u rad jevrejske opštine u Sarajevu i Bosni, razvijajući kulturu na jevrejsko-španskom jeziku i prerastajući u jednu od ključnih ličnosti tadašnjeg kulturnog života Jevreja¹¹. Preminula je u istom gradu tokom rata 1942. godine u bolnici katoličkih milosrdnih sestara, a grob joj je ostao neobebežen. Sasvim je moguće da nije bila svesna da su oba njena sina – Leon (rođen 1918.) i Bar-Kohba (rođen 1919.) stradali prilikom deportacije u koncentracioni logor u Jasenovcu¹².

Njena višejezičnost i neobična jezička mobilnost su od izuzetnog značaja: balansirala je između brojnih jezika – od maternjeg ladino, preko španskog (jezika izgubljene i mitologizovane otadžbine), nemačkog (zvaničnog jezika države u kojoj se rodila), francuskog (jezika svog obrazovanja), pa sve do srpskog/hrvatskog/bosanskog (zvaničnih varijanti jezika Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca). Potpisnica je, da podsetim, oko petnaestak pozorišnih komada – svi još uvek u rukopisima, nikada nisu štampani.

Centrifugalna mobilnost

Karakteristično je da je najpre, 1907. godine (kao šestanestogodišnjakinja), Laura Papo sa francuskog na ladino prevela komediju, jednočinku Delfine de Žirarden (Delphine de Girardin, 1804–1855), *La Joie fait peur/La alegrija*

⁹ J. VEČERINA TOMAIĆ: *Bohoreta, najstarija kći*. Zagreb 2016, str. 23.

¹⁰ Ibidem, str. 24.

¹¹ K. VIDA KOVIĆ-PETROV: *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu: XVI–XX vek*. Sarajevo, 1990 (prvo izdanje 1986). M. NEZIROVIĆ: *Jevrejsko-španjolska književnost*. Sarajevo, 1992, posebno str. 7–72.

¹² Detaljno je o njenom životu i delatnosti pisala hrvatska istraživačica-sefardološkinja, Jagoda Večerina Tomaić. Navedeno delo.

espanata (Veselje plaši), iz 1854. godine. Prvu pak vlastitu originalnu dramu, pod naslovom *Elvira* (od najavljenih pet činova sačuvan je samo jedan), napisala je 1908. sa nepunih sedamnaest godina, i to na francuskom, po povratku porodice Levi iz Istambula u Sarajevo. Karakteristično je i to da nije, dakle, pisala u ono vreme na maternjem, jevrejsko-španskom jeziku, niti čak na srpsko-hrvatsko-bosanskom. Radnja drame se pri tom odvija u Odesi, u Rusiji, u (po svemu sudeći) nejevrejskom okruženju. Međutim, ono što je važnije jeste emancipovani pogled na svet mladih devojaka koje sazrevaju za život, na njihovu žudnju za nezavisnošću i obrazovanjem.

Svoje dramske početke, kao što vidimo, Laura Papo ne vezuje za svet Sefarda. Piše iz pozicije naučenog jezika, stranog vlastitoj kulturi. Pa ipak, svesna je u potpunosti da je to svetski jezik, *lingua franca* tadašnje (kulturne) Evrope, iza kojeg stoji bogata književna (pri tom dramska i pozorišna) tradicija. To nam pokazuje da je u mladosti, na pragu stvaralaštva, za nju bio važniji kontekst velike kulture, čija je pozicija centralna. Bohoretina kulturna i jezička mobilnost tada poprima centrifugalne odlike, dok ona sama stremlji ka vodećoj kulturi, okrenuta prenošenju zapadnjačkih vrednosti, odnosno modela ponašanja shvaćenog kao univerzalno ili napredno u odnosu na vlastitu, maternju kulturu.

No ta etapa ne traje dugo. Po okončanju Prvog svetskog rata, u novoj državi Karaljevini SHS, Laura Papo čini zaokret i počinje da piše drame (a takođe priče i pesme) od 1924. godine isključivo na ladino jeziku¹³. Upravo od tada jevrejsko-španski postaje njen glavni medij za kulturu, a recipijenti – Sefardi u Sarajevu i Beogradu, kao i ostalim gradovima Jugoslavije, jer amatersko pozorište „Matatja“ nastupa i u drugim jevrejskim zajednicama. „Matatja“ je bilo kulturno društvo jevrejske omladine koje je osnovano 1923. godine u Sarajevu. U njegovom okviru su radile tri sekcije: kulturna, muzička i upravo – pozorišna. Najaktivnija u tom društvu je bila pozorišna sekcija, zahvaljujući pre svega aktivnosti Laure Papo i njenom dramskom delu. „Matatja“ je „prepoznala Bohoretin dramski opus u kojem se eksplicitno izražavaju njezini socijalni stavovi, uz poštovanje tradicionalnih vrednosti i nasljeđa sefardske obitelji kao izvrsni izvor folklornih elemenata i socijalnih poruka“ – kako je naglasila Jagoda Večerina Tomaić¹⁴. A mnogi sefardolozi su par puta obraćali pažnju da Bohoreta nije imala ambicije da postane vrhunaska dramska autorka, da radi u pravcu razvijanja estetskih, formalnih merila ladino drame i jevrejskog pozorišta¹⁵. Ona nije imala pretenzije te vrste, nego je pre svega imala planove didaktičke prirode i na primeru predstavljenog jevrejskog sve-

¹³ Upor. J. VEČERINA TOMAIĆ: *Bahoreta, najstarija kći...*

¹⁴ Ibidem, str. 34.

¹⁵ K. VIDA KOVIĆ-PETROV: *Kultura španskih Jevreja...*, s. 106; J.J. VEČERINA TOMAIĆ: *Bohoreta, najstarija kći...*, str. 29.

ta, jezika i moralnih dilema obrazovati socijalne probleme, da bi se jevrejsko društvo promenilo, modernizovalo i išlo s duhom vremena. Svoje drame je inkrustirala i sefardskim pesmama (*romanseros*), i plesom i muzikom, da bi bitne elemente sefardske kulture i tradiciju, s jedne strane, spasla od zaborava, a s druge strane, davala primere za modernizovanje savremene sefardske zajednice. Ta aktivna saradnja između nje i pozorišne družine „Matatja“ je trajala sve do 1941., dakle, godine izbijanja Drugog svetskog rata u Jugoslaviji. To svedoči o radikalnoj promeni vektora ka suprotnom pravcu u međuratno doba – od centralne, dominantne, spoljne kulture (francuske ili nemačke) – ka vlastitoj, maloj, unutarnjoj, hermetičkoj kulturi. Stoga možemo da govorimo o promeni referentnog sistema ka **centripetalnoj mobilnosti**. Vremenom, dakle, važnije od preuzimanja matrica drugih kultura postaje okretanje ka nutrini vlastite tradicije¹⁶. Taj zadatak je bio utoliko značajniji što se ova tradicija od kraja XIX veka mahom zasnivala na usmenosti, te je zajedno sa jevrejskošpanskim jezikom, polako odlazila u zaborav.

Oživljavanje domaće sefardske kulture i njena tekstualizacija, kao i razvoj i osavremenjivanje jezika, sakupljanje i uvođenje u upotrebu starih poslovića, običaja, nošnje i pesama (npr. *romenceros*) kao suštinskih skladišta sećanja, za nju otada prerasta u prioritet. Bohoretini tekstovi tako nastoje da spasu od zaborava, da poslažu parčice tradicije i prenesu je dalje. I to je isto tako jedna od uloga kulturne mobilnosti: od oralnog oblika ka pismenom, od tuđih jezika (takozvanih „velikih“ u odnosu na sopstvenu kulturu) ka sopstvenoj, maloj, hermetičnoj. A dramski tekst i moć pozorišta uopšte imaju u tom transferu neprocenljiv značaj.

Centripetalna mobilnost

Dvadesetih i tridesetih godina XX veka Laura Papo je stvorila preko deset dramskih tekstova. Tematsku dominantu čine društveno-običajne drame, scene iz života sefardske zajednice, dok sa formalno-strukturne strane dominiraju jednočinke ili drame u tri čina. To su:

1919 – *Las Hadrás de Pesah* (*Spremanje za Pesah*) iz 1919, izvedena u Visokom, mali komad sa pesmom i plesom, koji su izvodile autorkine sestre

¹⁶ O sličnoj pojavi sam pisala detaljno u vezi s njenom etnografskom studijom *La mušer Seferdi de Bosna*, koju je na početku počela da piše na nemačkom kao polemiku s pogrešnim ocenama Jelice Belović-Bernadžikovske o emancipaciji sarajevskih Jevrejki (1916. godine u sarajevskom listu „Bosnische Post“ koji je izlazio od 1884 do – najverovatnije – 1917.), da bi na kraju ostavila nemački i napisala knjigu na ladinu. Upor. M. KOCH: *Lost-Regained-Revised...* Studija ta je bila tek 2005. objavljena u prevodu na bosanski jezik. L. Papo BOHORETA: *Sefardska žena u Bosni*. S jevrejskošpanskoj preveo prof. dr. Muhamed Nezirović. Sarajevo 2005.

- 1929 – *Ajudemos la fraqua del Kal-Kadoš (Pomozimo izgradnju Velikog hrama)*, prigodan komad
- 1930 – *Avia de ser. Escena de la vida de un tirmo kon romanceros (Bilo nekad. Slika iz nekadašnjeg života sa romansama)*
- 1930 – *Esterka. Ritrato social de nueastro dias in tres actos (Esterka. Društvena slika iz našeg doba u tri čina)*
- 1931 – *Ožos mios. Pedazo de folklor sefardi de Bosna en tres actos (Oči moje. Komad iz sefardskog bosanskog folkloru u tri čina)*
- 1931 – *Los aprežos de hanuka (Pripremanje za hanuku)*, šaljivi komad u jednom činu
- 1932 – *Renado mi nuera grande (Renando, moja velika snaha)*, komad u tri čina
- 1033 – *Shuegra ni de baro buena. Retrato social de nuestros dias en tres actos (Svekrva ni od blata dobra)*, socijalna drama
- 1934 – *Hermandat-Madastra el nombre le abasta (Bratstvo-Maćeha. Ime dovoljno govori)*
- 1939 – *Tiempos pasados (Prošla vremena)*.

Svi navedeni tekstovi nalaze se u rukopisu, na ladino jeziku. Kao svojevršne partiture, solidno napisani, sa uspehom izvođeni na sceni amaterskog pozorišta kulturnog društva. Ova trupa, čija je glumačka zvezda bio Šalom Daniti (poznat po raznim ženskim ulogama), zapravo je izvodila isključivo njene komade. Integralni element svih inscenizacija drama Laure Papo bile su sefardske romanse i plesovi. Krinka Vidaković Petrov kaže da je „Bohoreta pisala komade koji su predstavljali kolaže folklornog materijala, uvodili jezik svakodnevnog, viševjekovnog običaja“. Sami tekstovi obilovali su poslovicama, a predstava izvođena kroz živi dijalog i interakciju sa gledaocima. Glavni cilj – osim zabave – bio je didaktički, obrazovni, društveni¹⁷. Autorka je promovisala sefardsko nasleđe, tradiciju, folklor, jezik. Dramska forma je za nju bila u tom smislu veoma funkcionalna. Kako podvlači Cecilia Prenez Kopušar „njeni su teatralni postupci direktno povezani s ciljevima koje je sebi postavljala: prenijeti svoja razmišljanja, podučiti narod“¹⁸.

Novinu u njenim dramama predstavlja i feministička dimenzija, kao i osavremenjena slika junakinja. Bohoreta se borila protiv stereotipa pasivne, patrijarhalne sefardske Jevrejke, ističući modele aktivnih, umnih, obrazovanih žena, koje su se prihvatale profesionalnog rada, a ponajviše naglašava njihov intelektualni i ekonomski imperativ. Uz pomoć prijemčive formule pozorišne predstave prenosila je sadržaje domaće kulture zajednici ugroženoj procesima postupne, ali sve snažnije asimilacije. Tako je kroz uko-

¹⁷ Detaljno sadržaj-rezime ovih drama s prevodima mnogih citata na bosanski predstavlja u uvodnoj reči Cecilia Prenez Kopušar. UPOI. C. PRENEZ KOPUŠAR: *Uvodna riječ*. U: L. PAPO BOHORETA: *Rukopisi*. Knjiga 1. Sarajevo 2015, str. 12–22.

¹⁸ Ibidem, str. 22.

renjenost u tradiciji – prizore iz života Sefarda izvedene na sceni – gradila instrumentarijum kojim je nastojala da dopre do publike. Zahvaljujući performativnosti i transferu teksta zapisanog na papiru na pozorišne daske, mogla je da postigne brz a direktan efekat uticaja na sefardskog primaoca. Najlakše je bilo neposredno i neodložno ovekovečiti običaje, isticati matrice. Voditi dijalog sa tradicijom i transmitovati je u razum i osećajnost sefardske ondašnje publike, formirati njen ukus, ali i potrebu da produbi znanje o vlastitim korenima – o tradiciji i njenom savremenom funkcionisanju; učiti jezik kroz direktan i atraktivan kontakt – na audio i vizuelan način. Jer dodatno, upletena u dramski tekst i izvedbu, forma pesme i igre činila je njenu poruku privlačnijom, popularišući usput folklor kroz muzičko i mudrosno izvođenje romancerosa i sevdalinki. Pesme su inkrustirale tekst i pojedine scene, dok su u naslovima mnogih komada figurirale poslovice.

Laura Papo Bohoreta smatrala je riznicu sefardskog folkloru autentičnim izvorom identiteta i šansom za očuvanje kontinuiteta generacijskog transfera. Trudila se da pozorišnim amaterskim predstavama – i kao dramaturškinja, i kao rediteljka, i kao osoba odgovorna za muzičku opremu – revitalizuje jevrejsko-špansku narodnu tradiciju, još uvek živu među sefardskom manjinom Sarajeva i Beograda, okruženom drugim kulturama, ali i neprekidno izloženu slabljenju i ugroženu zaboravom, odnosno asimilacijom koju je sa sobom nosio dolazak novog političkog poretka u izmenjenim istorijskim okolnostima.

Zaključak

Na osnovu do sada predstavljenog materijala, može se zaključiti da su drama i pozorište odigrali suštinsku ulogu u kulturnom transferu vrednosti sefardske tradicije u Bosni i međuratnoj Jugoslaviji. Laura Papo načinila je prvi korak u tom pravcu: prevalila je put od oralnosti i narativa (najpre je saslušala usmene priče o običajima i tradiciji sefardske zajednice), ka tekstualnosti (pišući drame), te najzad performativnosti (prenoseći ih na amatersku scenu). Međutim, predratna kulturna mobilnost njenog pozorišnog stvaralaštva ne bi bila održiva nakon Drugog svetskog rata i pogroma Jevreja, da nisu sačuvani rukopisi njenih dramskih tekstova, to jest da nije spaseno nasleđe Laure Papo u porodičnom, kućnom arhivu u Beogradu. Ranih šezdesetih (1961), naime, ti su rukopisi na ladino jeziku, koje je Bohoretina sestra, Blanka Levi Kuić (majka Gordane Kuić, rođene 1942. u Beogradu, srpske autorke brojnih romana i pripovetki o sefardskoj sredini) prevezla tokom Drugog svetskog rata iz NDH u Srbiju, predati potom Arhivu grada Sarajeva¹⁹.

¹⁹ J. VEČERINA TOMAIĆ: *Bahoreta, najstarija kći...*

Treća etapa mobilnosti njenih drama odvila se u periodu od 2015. do 2017. godine, zahvaljujući projektu pod nazivom *Digitalizacija i publikovanje ličnog fonda Laure Papo Bohorete*. Ovog puta značajnu ulogu je odigrala međunarodna saradnja akademskih – sefardoloških – krugova. Uz pomoć naprednih oruđa digitalne humanistike i tehnosfere, tekstovi i rukopisi ove zaboravljene autorke (a među njima i drame) sačuvani su od zaborava i publikovani u elektronskom obliku na Internetu (a takođe u određenom broju u obliku štampanih knjiga). Moguće im je pristupiti i u javnoj sferi, što njihovu dostupnost čini znatno većom, štiteći ih time od materijalnog uništenja. Digitalizovane su i štampane u tri toma – osim drama – i njene priče, pesme, članci, predavanja. Za to se postarala učenica i nastavljačica dela Muhameda Nezirovića (1934–2008), univerzitetskog profesora-romaniste iz Sarajeva, ali i vrhunskog stručnjaka sefardskih studija, profesorka sa Sarajevskog univerziteta, romanistkinja, Edina Spahić, zajedno sa profesorkom Cecilijom Prenez Kopusar sa Univerziteta u Trstu, te Sejdalijom Gušić iz Istorijskog arhiva u Sarajevu, a uz finansijsku podršku i angažovanost Ambasade Kraljevine Španije u Bosni i Hercegovini. Time je – zahvaljujući međunarodnoj saradnji između različitih institucija u regiji (akademskih centara, kulturnih ustanova, pa čak i diplomatskih krugova) opasnost od nepovratnog gubitka pojedinih Bohoretinih rukopisa zauvek otklonjena. Uz to je njena zaostavština uključena u kulturno nasleđe čitave Bosne i Hercegovine putem revitalizacije ugroženih dobara. Godine 2015. pojavila se prva od tri sveske, koja sadrži rukopise drama Laure Papo: *Ožos mios, Avia de ser, La pasiensia vale mučo, Tiempos pasados*. Druga sveska je izašla u jesen 2016. godine, donevši drame *Shuegra ni de baro buena, Hermandat-Madrasta – el nombre le basta, Esterka*. Treća je pak izdata u junu 2017., i u njoj su se našli eseji, pesme, tekstovi o sefardskim običajima, jednočinke i sefardske romanse koje je Bohoreta u prvim decenijama XX veka zabeležila i spasla od zaborava.

Ne smemo, međutim, da zaboravimo, da je objavljivanjem tri toma rukopisa iz Istorijskog arhiva načinjen tek prvi korak, s obzirom da oni i dalje postoje jedino na ladino/jevrejsko-španskom jeziku, koji je stekao status ugroženog idioma, što krug čitalaca sužava i svodi na sefardologe. Delo Laure Papo osvojilo bi polje šireg uticaja na kulturu regiona (BiH, ali i postjugoslovenskog prostora) tek kada bi – poput studije *Sefardska žena u Bosni* – bilo prevedeno na bosanski/srpski/hrvatski jezik. **Taj je korak tek pred nama**²⁰.

²⁰ Na margini vredelo bi dodati da je 1986. godine, par godina pre raspada SFRJ, nastala drama Rikice Ovadije *Bohoreta i njeni*. Kao radio-drama je bila izvedena u režiji Mladena Ovadije (1947–2019, sina autorke teksta) i Mirsada Tukića u okviru dramskog programa Radio-Sarajeva u seriji pod naslovom *Tragom dokumenata – žene prosvjetitelji*

Šansa da se spase zaostavština ove sefardske autorke iz Bosne još jednom je u prevodu i štampi, ili još bolje, digitalizaciji i objavljivanju na Internetu tih prevoda na b/h/s jezike. Jer samo će tako međukulturni dijalog biti proširen, a tekstovima omogućen izlazak iz isključivo unutrašnje upotrebe. Drugim rečima, dakle, prilika da zažive u savremenoj kulturi ponovo se krije u **centrifugalnoj kulturnoj mobilnosti** – opet u promeni vektora od unutrašnjosti nekadašnje sefardske kulture (drame i pozorišta) ka bliskim, regionalnim kulturama, među kojima se razvijala i kojima mnogo duguje.

Na kraju se ipak nameće pitanje: koja je (mogla bi biti) danas funkcija – osim nesumnjivog spasavanja tekstova i istorijskog faktora – jednog takvog kulturnog-jezičkog transfera? Rukopisi drama i pozorište uopšte pokazali su se kao izvrstan instrument kulture mobilnosti u jevrejskim zajednicama između dva rata. Šta bi pak doneo savremeni prevod komada Laure Papo? Svakako bi imao **istorijski i izvorni, dokumentarni značaj**, kao ilustracija, odnosno revitalizacija, rekonstrukcija bogatog – između ostalog i dramskog/ pozorišnog – raznovrsnog života međuratnog Sarajeva. S druge strane, smatrale bi se anahronima i verovatno ne bi bile pogodne za izvodjenje na savremenim scenama. Pre svega, verovatno ne bi bile razumljive bez uvodnih napomena. Uz to bi mogle da odišu kulturnim skansenom ili etnografskom pojedinošću ako ne i da se izrode u nostalgične predstave koje prizivaju nepovratno zaboravljeni svet. Mogli bismo se u tom slučaju pitati – **da li ipak postoje granice kulturne mobilnosti?** No ne nužno. To bih pitanje ostavila otvorenim – vredelo bi o njemu prodiskutovati. Možda je potencijal kulturne mobilnosti još uvek nedovoljno istražen, možda se nađe neki izlaz – ali ne za istorijsko spasavanje Bohoretinih drama, to je već do neke mere urađeno. Ono što me interesuje više je potraga za savremenim mehanizmima koji bi omogućili revitalizaciju i reaktivaciju dramskih tekstova Laure Papo u savremeni prostor, kao što je to bio slučaj sa njenom etnografskom studijom *Sefardska žena u Bosni*, koja je bila preko sedamdeset godina potpuno zaboravljena, a koja se pomoću jezičke mobilnosti (prevoda) opet vratila kao zajedničko kulturno blago Bosne i Hercegovine. Da li je sličan postupak moguć i vredan tog tipa kulturne mobilnosti u odnosu na Bohoretine dramske tekstove?

u Bosni i Hercegovini. Korišćena u naslovu drame leksema *njeni* odnosi se pre svega na amaterske glumce Laure Papo sa kojima je izvodila svoje dramske tekstove, jer – kako R. Ovadija piše u sinopsisu: “drama govori ne samo o našoj književnosti nego i o glumcima njenog pozorišta koji su i scene folklornih porodičnih komada, kao i s poprišta života, nestali pred naletom rasističkog istrebljenja Jevreja u Drugom svjetskom ratu”.

Literatura

- ASSMANN J.: *Pamięć kulturowa: Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Prev. Anna KRZYŻYŃSKA-PHAM, Warszawa, 2008.
- GREENBLATT S. et al.: *Cultural Mobility. A Manifesto*. Cambridge 2010.
- JOVANOVIĆ Ž.: *Endangered Judeo-Spanish Folk Material: Collection, Re-creation and Recovery by Twentieth-Century Sephardic Authors from the Former Yugoslavia*, Cambridge 2015, pdf forma (doktorska disertacija odbranjena na University of Cambridge 2015. godine; mentorke disertacije: Dr. Louise Haywood and Prof. Alison Sinclair).
- KLAIĆ D.: *Mobility of Imagination. A companion guide to international cultural cooperation*. CEU, Budapest 2007.
- KLAIĆ D.: *Mobilność wyobraźni. Międzynarodowa współpraca kulturalna. Przewodnik*. Prev. Marcin Turski. Warszawa 2011.
- KOCH M.: *Lost–Regained–Revised: Laura Papo Bohoreta, Sephardic Women in Bosnia, and Transcultural Survival Strategies in Memory*. „*Studia Judaica*” 2018, br. 1/41, str. 7–30. <http://www.ejournals.eu/SJ/2018/41> [pristup: 15.02.2020]
- KOMAN A.: *Komedia dell'arte: między lokalnością a globalnością*. „*Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Historicolitteraria*” 2017, br. 17.
- NEZIROVIĆ M.: *Jevrejsko-španjolska književnost*. Sarajevo, 1992.
- PAPO BOHORETA L.: *Sefardska žena u Bosni*. S jevrejskošpanjolskog preveo prof. dr. Muhammed Nezirović, Sarajevo 2005.
- PAPO E.: *Entre la modernidad y la tradición, el feminismo y la patriarquía: Vida y obra de Laura Papo 'Bohoreta' – primera dramaturga en lengua judeo-española*. „*Neue Romania*” 2011, br. 40, str. 89–107.
- PAPO E.: *Laura Papo-Bohoreta: Kommentierte Forschungsbibliographie zum literarischen Werk einer bosnischen Sefardin*. „*Transversal: Zeitschrift für Jüdische Studien*” 2013, br. 2, str. 65–80.
- PRENEZ KOPUŠAR C.: *Uvodna riječ*. U: L. PAPO BOHORETA: *Rukopisi*. Knjiga 1. Sarajevo 2015, str. 12–22.
- ROSMAN M.: *How Jewish is Jewish History?*. Oxford 2007.
- VANSINA J.: *Oral Tradition as History*. Madison 1985.
- VEČERINA TOMAIĆ J.: *Bohoreta, najstarija kći*. Zagreb 2016.
- VIDAKOVIĆ PETROV K.: *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu: XVI–XX vek*. Sarajevo, 1990 (prvo izdanje 1986).